

Aryballos: een glazen badflesje. Foto: Jan van Huët

Stichting Vrienden FRANS BLOEMEN

Opgericht 3 oktober 1992.

Doel: in zo breed mogelijke kring bevorderen van de belangstelling voor archeologie, waarbij de praktisch continue bewoningsgeschiedenis van Wijchen, centraal staat.

Lidmaatschap:

Het lidmaatschap geeft recht op:

- toezending nieuwsbrief, 4x p/j.
- steeds gratis toegang museum
- bezoek aan lezingen / excursies
- deelname aan diverse werkgroepen

Deze werkgroepen vallen alle onder verantwoordelijkheid van het museumbestuur.

Ledenadministratie:

secretariaat: Postbus 221, 6600 AE Wijchen:
voor opgave van nieuwe leden,
adreswijzigingen en eventuele opzeggingen
(vóór 1 december).

ING-Bank nr.: 68.16.38.338

Postbank nr.: 81.26.978

Inhoud

IN MEMORIAM PROF. J.K. HAALBOS
REDACTIONEEL
VAN DE BESTUURSTAFEL
ACTIVITEITEN EN MEDEDELINGEN
EXPOSITIES MUSEUM
PROJECT 'DE WOLVEN HUILEN'
DE TUUN EN ZIJN GEWASSEN(dl 2)
EEN BIJZONDER GRAF
GLAZIGE AANTEKENINGEN
ARCHEOLOGISCHE SPROKKELS
LITERATUUR
TENTOONSTELLINGEN

Redactie NIEUWSBRIEF

Nelly Goebertus tel.: 024 - 6413180

Herman van Leeuwen tel.: 0487 - 532299

Jacques Rommens: tel.: 024 - 6422232

Redactieadres: Diepvoorde 32-02
6605 GW Wijchen; tel.024-6422232

MUSEUM KASTEEL WIJCHEN

Kasteellaan 9, 6602 DA Wijchen
Postadres: PB 9000, 6600 HA Wijchen

tel.: 024 - 6424744

fax: 024 - 6492208

OPENINGSTIJDEN:

vrijdag van 11.00 - 17.00 uur

zaterdag / zondag van 13.00 - 17.00 uur

IN MEMORIAM

Geheel onverwachts is op 6 maart prof. dr. Jan Kees Haalebos in Nijmegen overleden. Hij studeerde eerder klassieke talen en archeologie aan de Universiteit van Amsterdam. Daarna vanaf 1970, was de heer Haalebos verbonden aan de KUN. Totdat hij in 1995 werd benoemd tot hoogleraar Provinciaal-Romeinse Archeologie aan de Faculteit der Letteren van de KUN.

Het Bestuur van de Stichting Vrienden Frans Bloemen wenst u, mevrouw A. Haalebos en uw dochters, veel kracht en sterkte bij het verwerken van dit zo gevoelige verlies. Wat onze Stichting betreft: velen herinneren zich zijn sympathieke persoon. Of het nou die boeiende lezing over de 'limes' was, waar Jan Kees voor Vrienden in 1995 aan meewerkte. Ofwel, de verschillende keren dat hij medewerkers van het Museum Kasteel Wijchen van benodigde archeologische adviezen voorzag.

Deze joviale mens was tevens een inspirerend leermeester voor velen.

Fijne herinneringen aan hem blijven daarom bij ons, onuitwisbaar, achter !

REDACTIONEEL

door Nelly Goebertus

Maart 2001. De zon doet verwoede pogingen om door te breken, de mussen kwetteren op de rand van de dakgoot, druk bezig met het zoeken naar een geschikt plekje om nesten te bouwen.

Onmiskienbaar voorjaar. Diverse diersoorten schudden hun winterslaap van zich af. Ondanks de kleine genetische verschillen tussen mens en dier blijft de mens zich manifesteren als een nijver beestje.

Wij van het Kasteelmuseum zijn daarop geen uitzondering. Er zijn weer heel wat ontwikkelingen, voorbereidingen gaande of evenementen afgerond waar iets over te melden valt.

De Domela-tentoonstelling is van dit laatste het belangrijkste voorbeeld. Het blijft jammer dat de verwachte aantallen bezoekers niet gehaald zijn. Wij in Wijchen hebben kennis kunnen maken met het werk van een opmerkelijk en veelzijdig kunstenaar, maar dat is blijkbaar niet genoeg om de landelijke pers te bewegen om zich daarvan op de hoogte te stellen. Wijchen staat kennelijk niet zo in het brandpunt van de nationale belangstelling als bijv. Leiden, waar iedere dag lange rijen stonden voor de deuren van het Rijksmuseum voor Oudheden om de schitterende tentoonstelling "Farao's van de zon" te kunnen zien.

Wie de weg naar ons museum wel heeft weten te vinden, heeft een prachtige expositie gezien en een goed beeld gekregen van het werk van deze veelzijdige kunstenaar. Dat geldt dubbel voor wie ook de dubbel-tentoonstelling in Heerenveen heeft bezocht. De nieuwe expositie geeft weer veel moois te zien: de diervormen van Hetty Heyster, de schilderijen en glasobjecten van Bert Grotjohann zijn zeer bijzonder. Intussen is in februari het educatief project onder de vleugels van de stichting Edu-Art aan het Wijchense basisonderwijs gepresenteerd en hebben de eerste museumlessen, begeleid door Tom Mulder plaats gevonden. Het is boeiend om te zien hoe de groepen leerlingen enthousiast aan de gang gaan en al doende heel wat oppikken over de leefomstandigheden van de mensen die hier toen woonden en wat ze voor kleding aanhadden. Weet u bijv. wat een palla of een paenula is?

In deze nieuwsbrief schenken we aandacht aan Romeins glaswerk, een foto (van Jan van Huet) siert de voorpagina en Jacques Rommens schrijven erover. In april komt Truus Brekelmans naar Wijchen om haar kennis van het wolverven met natuurlijke materialen over te dragen aan geïnteresseerde museum-vrijwilligers.

De winkel staat in de belangstelling, er wordt gewerkt aan een herinrichtingsplan en er wordt nagedacht over het assortiment. Er is een nieuwe aanwinst te koop: een boek over het verblijf van een groepje twintigste eeuwers in een ijzertijdboerderij. Ze hielden een dagboek bij. We lazen het voor u en het onderwerp sluit mooi aan bij de wolverfplannen, want in de ijzertijd deden ze dat ook al op de natuurlijke manier.

Het Tuunseizoen staat voor de deur, Fred van Heuven schrijft er over en de eerste producten liggen al in de winkel. Zakjes zaad zijn te koop in de museumwinkel.

Wim Kattenberg klapt uit de bestuursvergadering en Brigit heeft nog wat museum-nieuws. Helaas is er ook minder prettig nieuws: ons bereikte het bericht van het overlijden van professor Haalebos, hoogleraar archeologie aan de K.U.N. Zijn inzet en ijver voor het behoud en onderzoek van het bodemarchief zal zeer gemist worden.

Wie ook elders de blik wil richten op alles wat verzameld en bijeengebracht is moet de agenda raadplegen. Veel leesplezier wenst u de redactie van de Nieuwsbrief.

VAN DE BESTUURSTAFEL door Wim Kattenberg

Zoals u de laatste jaren gewend bent ontvangt u bij de nieuwsbrief in het voorjaar de acceptgiro voor de jaarlijkse contributie; nu dus voor het jaar 2001. Een zo spoedig mogelijke betaling wordt uiteraard zeer op prijs gesteld. Degenen onder u die de Stichting gemachtigd hebben de jaarlijkse bijdrage automatisch af te laten schrijven, zullen circa 1 april a.s. de afschrijving tegemoet kunnen zien. Dit is dan bovendien de laatste betaling in Nederlandse guldens, daar vanaf 1 januari 2002 de € het officiële betaalmiddel wordt.

Er moet in het Bestuur nog een besluit genomen worden over de hoogte van de contributie in €'s per 1 januari 2002; op dit moment wordt gedacht aan € 6,- voor individuele leden en tien euro voor gezinsleden. Dit betekent weliswaar een (kleine) verhoging per jaar, maar daarbij is te bedenken, dat er sinds de oprichting van de Stichting in 1992 geen verhoging heeft plaats gevonden.

ACTIVITEITEN & MEDEDELINGEN

• **NIEUW CENTRUM ARCHEOLOGIE IN APRIL 2001 OPEN.**

Het voormalig Museum G.M. Kam in Nijmegen opent in april 2001 zijn deuren als het Gelders Archeologisch Centrum. Deze nieuwe functie van het voormalige museum voor archeologie

is tot stand gekomen nadat de archeologische collectie van Kam is opgenomen in het nieuwe Museum Het Valkhof.

(bron: De Gelderlander, 7/11/2000)

• **UITNODIGING AWN NIJMEGEN E.O.**

Het bestuur van de AWN. Afdeling Nijmegen en Omstreken - dat is de organisatie van amateurarcheologen in onze regio - nodigt u vrienden van de Stichting Frans Bloemen en gastvrouwen/gastheren van ons Museum uit voor deelname aan alle komende activiteiten van deze vereniging. Dit gebaar van samenwerking waardeert het Bestuur en Museum bijzonder. Deze samenwerking in een van de belangrijkste archeologische regio's van Nederland bevorderlijk op allerlei gebied. Over het programma zal u in deze nieuwsbrief en in de toekomst zo goed mogelijk geïnformeerd worden. De activiteiten bestaan voornamelijk uit bezoeken aan lezingen en deelname aan excursies. Plaats: de lezingen worden gehouden in de grote zaal van **Wijkcentrum De Ark**, Elzenstraat 4 (zijstraat van de Hengstdalseweg) te Nijmegen. Ze beginnen steeds om **20.00 uur**.

De eerstvolgende activiteiten vinden plaats op dinsdag 3 april 2001.

Jaarlijkse AWN-afdelingsledenvergadering waarna een lezing door het AWN-lid: de heer Joost van den Besselaar, onderwaterarcheoloog. Met als thema: **"Onder water in binnenwater, natte archeologie"**. Joost zal met name ingaan op de activiteiten van de Werkgroep Onderwaterarcheologie Oostelijk Rivierengebied (WOOR), inmiddels Stichting Mergor in Mosam. De WOOR heeft veel verkenningen op zijn naam staan in rivieren en meren. Aan de hand van vele dia's zal de natte archeologie in al zijn aspecten aan de orde komen.

Op zaterdag 12 mei 2001 wordt een excursie gehouden langs het tracé van het veronderstelde Romeinse aquaduct tussen Berg en Dal en de Romeinse castra op de Hunnerberg in Nijmegen.

In het Jaarverslag 1999 van afdeling Nijmegen en omstreken vindt u op bladzijde 21 een artikel van ons lid B. Brus met als titel: "Een Romeins aquaduct bij Nijmegen ?" De dan ontvouwde theorie dient als basis voor onze excursie. De beschreven route zal per fiets en te voet worden gevolgd. De tocht is niet

bijzonder zwaar. De landschappelijke kenmerken die de theorie onderbouwen krijgen de nodige aandacht. Belangstellenden worden om **12.00 uur met hun fiets** verwacht op de parkeerplaats van de uitspanning Tivoli in Berg en Dal. Vanaf dat punt dalen we af naar Nijmegen. Verwachte aankomsttijd tussen 16.30 en 17.00 uur. De **kosten** bedragen f 10,-. De kosten voor een kop koffie of thee en een versnapering zijn daarbij inbegrepen. Op het NS-station Nijmegen worden fietsen verhuurd. Adres: Rijwielshop Station Nijmegen, Stationsplein 6, Nijmegen. Voor inl. bel 024 - 3229618.

Opgave bij de secretaris (tel.: 0485-343456) of e-mail o.v.v. naam, aantal deelnemers en telefoonnummer **vóór 8 mei** aanstaande. In geval van slecht weer wordt u telefonisch op de hoogte gesteld van afgelasting. Opgave is ook mogelijk bij Peter Vissers, tel. 024-6418751 of e-mail: p.vissers@hccnet.nl

Vooraankondiging

Het bestuur van de AWN onderzoekt momenteel de mogelijkheden om in het komende najaar een cursus te organiseren over "De klassieke oudheid en de beeldende kunst". Het gaat om vier cursusavonden van ongeveer twee uur. De cursus omvat de volgende onderdelen:

- Voorlopers: Grieks-archaïsche periode en klassieke architectuur;
- Grieks-klassieke en Grieks-hellenistische periode;
- Vroeg-Romeinse periode, architectuur en ingenieurskunst;
- Midden- en Laat-Romeinse periode, keizerlijke schilder- beeldhouwkunst.

De cursus geeft op een aangename manier verdieping aan de kennis van diegenen die zowel geïnteresseerd zijn in de kunsthistorie als in de archeologie. Het gebodene zal van grote kwaliteit zijn. De docent is een ervaren kunsthistoricus en organiseert tevens kunstreizen in binnen- en buitenland. De kosten zullen maximaal f 100,- per deelnemer bedragen. Nadere mededelingen volgen in de komende nieuwsbrieven.

EXPOSITIES MUSEUM KASTEEL WIJCHEN

Tot 7 mei 2001

Bert Grotjohann

Bert Grotjohann maakt aquarellen, tekeningen, grafiek, olieverfschilderijen en glaswerken. In zijn aquarellen laat hij de wereld onder water zien. Zijn tekeningen zijn ingewikkelde constructies, die op elke vierkante centimeter een complete wereld tonen. We zien fijnzinnige architectonische bouwsels, als coulissen, die het bestaan van een andere wereld doen vermoeden. Zijn werk is in binnen- en buitenland verspreid, zowel in openbare gebouwen als bij particulieren.

Hetty Heyster

Hetty Heyster is geboren in Nijmegen. Ze maakt sculpturen in brons en aluminium, tekeningen, grafiek en schilderijen met als onderwerp het dier. Door middel van nauwgezette studie van de anatomie en van de structuur van de huid wordt de essentie van het dier blootgelegd en krijgt het beeld een ziel. In het vrije werk wordt het dier nog sterker en intenser neergezet. Haar werk is in bezit van verschillende overheidscollecties, dierentuinen en vele particulieren. Beide kunstenaars hebben een permanente expositieruimte in Amsterdam in Galerie Art-Quadraat. Deze expositie van voornoemde kunstenaars zult u zeker boeien !

van 11 mei tot 2 juli 2001

Zweitse Landsheer

Deze kunstenaar is begonnen als keramist en groeide uit tot schilder. Daarnaast is hij momenteel docent in Den Bosch. Al 10 jaar staat het landschap centraal in zijn werk waarbij nu ook een abstracte ontwikkeling is waar te nemen. Wat technieken betreft werkt hij zowel in olieverf als in pastel!

PROJEKT 'DE WOLVEN HUILEN':

**Presentatie van het educatief project
door Nelly Goebertus**

Op de tafels in de raadszaal ligt bij iedere plaats een exemplaar klaar van het educatieve project "De wolven huilen." Het voorblad van

de losbladige map wordt gesierd met een prachtige tekening van een stel huilende wolven in een besneeuwd bos, die gemaakt is door Frans v.d. Heuvel.

Leerkrachten uit het basisonderwijs zijn op deze woensdagmiddag uitgenodigd voor een presentatie van en informatie over het project, dat door de stichting Edu Art is opgenomen in het culturele aanbod aan de basisscholen in heel Wijchen voor de groepen 6 t/m 8. Er hebben zich ondertussen zo'n twintigtal leraressen en een enkele leraar gemeld, die alvast nieuwsgierig de map doorbladeren. Het zijn zij die dat gedeelte dat op school behandeld kan worden voor hun rekening gaan nemen. Het project wordt aan geboden aan de zesdejaars en om het voor die groep geschikt te maken is de inhoud enigszins gewijzigd. Bijna alle basisscholen zijn vertegenwoordigd, verder een paar mensen van Edu Art, Brigit van Veggel en leden van de werkgroep educatie.

Wat er nu ligt ziet er schitterend uit, alhoewel de map nog heel erg leeg is, omdat alleen het gedeelte over de Romeinse tijd "Romani ad signa", dat dit jaar uitgevoerd wordt, helemaal klaar is. Toch geeft dit eerste deel een goede indruk van het latere geheel. De leerkrachten oordelen zeer positief over de gekozen opzet, die alle ruimte laat voor een eigen aanpak en invulling. Ook Tom Mulder, die de lessen gaat begeleiden is enthousiast en voorziet geen enkel probleem met de museumlessen, alleen maar goede mogelijkheden, enkele praktische puntjes, die om een oplossing vragen, daargelaten. Brigit kan melden dat alle scholen een exemplaar van de map krijgen aangeboden. De losse bladen kunnen op school zelf gekopieerd worden. Aan het einde van de bijeenkomst tijdens het vragenronde blijkt dat er toch enkele scholen laat of in het geheel niet zijn ingeroosterd, wat gelukkig na afloop alsnog geregeld kan worden. We hopen, maar zijn er eigenlijk van overtuigd, dat het project een groot succes zal zijn.

DE TUUN EN ZIJN GEWASSEN dl 2

door Fred van Heuven

In het vorige artikel heb ik u alles vertelt over het belangrijkste graan, dat gebruikt wordt voor de bereiding van bier. Ook andere granen kunnen deel uitmaken van het brouwproces

zoals tarwe, haver, rogge, maïsmeel en rijst. Deze granen worden altijd gebruikt in combinatie met gerst. Zij worden ongemout toegevoegd. Het motief om andere granen bij de bereiding te betrekken kan te maken hebben met het soort bier dat men wil brouwen of gewoon ter besparing van kosten. De meest voorkomende grondstof in bier is water.

Dit is maar liefst 92 %. Niet elke soort water is geschikt voor het maken van een bepaald type bier. Voor het brouwen van het biertype pils, gebruikt men zacht water. Tegenwoordig kunnen brouwers het water voorbehandelen en ontdoen van ijzerzouten en andere stoffen die een nadelige invloed hebben op de smaak. In vroeger tijden was dat niet mogelijk. Een brouwer was heel blij als hij kon beschikken uit b.v. bronwater, dat niet was vervuild. Andere typen bier zijn heel goed te maken met hard water.

Een andere grondstof voor de bereiding van bier is hop. (*Humulus lupulus*).

Hop wordt gebruikt om het bier voor een groot deel zijn smaak te geven. In de hopbloem bevindt zich namelijk lupine, een soort hars, dat het bier pittig maakt. Tevens bevat de hopbloem stoffen die de houdbaarheid van het bier gunstig beïnvloeden.

De eerste melding van een hoptuin in Europa dateert uit het jaar 768. Deze hop werd geteeld bij het klooster Freising in Beieren dat enige tijd later brouw- en schenkrechten verwerfde. In het jaar 1040 gingen deze rechten over naar het klooster Weihenstephan in Beieren.

Deze Bayerische Staatsbrauerei is de oudste brouwerij ter wereld.

Hop werd heel vroeger gegeten. Men at de scheuten van deze plant, die een aspergeachtige smaak bevatten. Voordat men hop in bier ging gebruiken om het te klaren en te conserveren, werden er heel wat andere soorten kruiden en planten gebruikt. Bier dat enkel gebrouwen is uit graan, is dik en kleverig. Door toevoeging van kruiden en aromatische planten, wordt het helderder en krijgt het een specifieke smaak. Gebruikt werden o.a. de jeneverbes, laurier en gruit. Gruit was een mengsel van kruiden, waarin o.a. rozemarijn en koriander voorkwamen. Later in de achtste en de negende eeuw zijn er ook hoptuinen, in o.a. de Bohemen, het Hallertau-gebied in Beieren en op meer plaatsen in het rijk van Karel de Grote aangelegd.

De voornaamste landen waar tegenwoordig hop wordt verbouwd zijn Australië, België, Duitsland, Engeland, Frankrijk, Japan, Servië, Polen, Tsjechië en de Verenigde Staten.

In de meeste landen wordt bij de bereiding van bier de hopbel van de vrouwelijke plant gebruikt. De mannelijke hop wordt vernietigd. In een straal van vijf kilometer rond een hoptuin mogen geen mannelijke hopplanten gekweekt worden of voorkomen. Op het vasteland van West Europa is men daar zeer streng in. Wanneer er bevruchting plaats zou vinden van de vrouwelijke hopbel, is deze niet meer geschikt voor de bereiding van laaggegist bier.

In deze tijd wordt meer en meer gebruik gemaakt van hop-extract. De waardevolle bestanddelen worden uit de hop afgescheiden en vacuüm verpakt. Hierdoor blijft de goede kwaliteit langer gehandhaafd en bovendien heeft deze manier van verwerken en verpakken van de hop voordelen bij transport en opslag.

In Engeland gebruikt men wel bevruchte hopbellen. Dat is kenmerkend voor het Britse bier. Het smaakt bitterder en schuimt bijna niet. Hop speelt een grote rol in de folklore van specifieke bierlanden. De pluk was in het verleden aanleiding tot grote oogstfeesten. Het eerder genoemde gruit wordt nog wel eens gebruikt om een heel oud bier te brouwen ter opluistering van b.v. een stadshistorisch jubileum.

De laatste belangrijke grondstof voor de bereiding van het bier, is gist.

Deze is niet alleen nodig om alcohol in het bier te vormen, maar het heeft tevens een grote invloed op de smaak van het bier. Gist is een microscopisch klein, éencellig plantje, dat de eigenschap heeft suikers om te zetten in koolzuur en alcohol. De moeilijkheid is echter, dat er zeer veel gisten bestaan, waarvan slechts enkele soorten geschikt zijn voor bierbereiding.

In het eerste Reinheitsgebot, uitgevaardigd door Keurvorst Wilhelm IV van Beieren in het jaar 1516, werd helemaal niet over gist gerept. Bier moest gemaakt worden van graan, water en hop. Men wist toen nog niet wat zich in het brouwproces afspeelde. Wilde gisten die in de atmosfeer voorkwamen, waren verantwoordelijk voor het wel of niet slagen van het bierproces. In het jaar 1880 is niet Louis Pasteur, maar zijn opvolger Emil Hansen uit Denemarken degene geweest die erin slaagde een gistvariëteit te kweken, die raszuiver was.

De ontdekking van Louis Pasteur en de geslaagde pogingen van Dr. Emil Hansen betekenden een omwenteling in de brouwerswereld. Tegenwoordig heeft iedere brouwer zijn eigen gistcultuur.

De voornaamste bestanddelen voor het maken van het biertype pils zijn hiermede de revue gepasseerd. Er zijn echter duizenden soorten bier. Wij kennen laag- en hooggegist bieren. Globaal zijn deze als volgt te onderscheiden.

We kennen blond, amber en donker bier. Hierin onderscheiden wij, alcoholvrij bier 0 % alcohol, alcohol-arm bier tot 2,5 % alcohol, het meest gedronken soort bier tot 5 % alcohol, dubbel bier tot 7 % alcohol, triple bier tot 9 % alcohol en de zogenoemde gerstewijnen of massieve ales tot 12 % alcohol. Het zwaarste bier is ooit gebrouwen in Engeland en bevatte 23 % alcohol. Men spreekt dan van een bierlikeur. Na deze uiteenzetting over bier zullen velen van u het ongetwijfeld met mij eens zijn dat water lekker smaakt als het in de brouwerij geweest is .

Geraadpleegde literatuur :

Spectrum bieratlas, Michael Jackson (Niet de popzanger !) Oorspronkelijke titel : The World Guide to Beer. Uitgegeven door Quatro Publishing Limited, London en vertaald door J.J.M.Veltman. ISBN 9051350058.

Crombecq's Keuze : Bijzondere bieren, Peter Crombecq. Uitgeverij Culinaire boekerij Kosmos-Z&K Uitgevers, Utrecht/Antwerpen
Publicaties biervereniging PINT te Amsterdam
Publicaties Centraal Brouwerijkantoor, Amsterdam.

EEN BIJZONDER GRAF VAN DE GALGENBERG

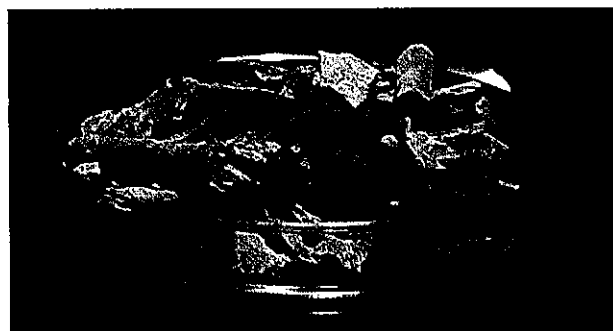
door Ben Teubner

Sinds de kerst is er op de bovengalerij van ons museum een overzichtstentoonstelling te zien van voorwerpen die de afgelopen twee jaar in ons bezit zijn gekomen door aankoop en schenking. Hieronder bevinden zich enkele Romeinse graven van de Galgenberg.

Zoals in de vorige nieuwsbrief te lezen viel werd er in 1972, tijdens het leggen van gasleidingen, op de Galgenberg een Romeins grafveld aangesneden. Een aantal graven werd door Hent Jansen uit Wijchen ontdekt en geborgen. Mede door de zorg van W.N. Tuijn, toentertijd

voorzitter van de AWN afd. Nijmegen e.o., zijn de vondsten zorgvuldig gescheiden gehouden en bewaard. Er werden in totaal 11 brandgraven aangetroffen, waarvan er twee slechts houtskool bevatten en geen beenderresten of andere vondsten. De graven bevonden zich op een lage stuifzandheuvel, verspreid over een terrein van ongeveer 20 bij 25 m op een diepte van 30 cm beneden het maaiveld. Waarschijnlijk was er al eerder zand afgegraven, want onder de bovengrond waren de kuilen nog maar ongeveer 35 cm diep. Uit de vondsten blijkt dat het grafveld in het midden van de eerste eeuw na Chr. tot het midden van de tweede eeuw in gebruik is geweest en in ieder geval weer tussen 324 en 330 na Chr.

In 1984 ontdekte Hent Jansen bij de Galgenberg een rijk aan voorwerpen voorzien graf uit de 2^e helft van de tweede eeuw na Chr. Dit graf bevatte 11 voorwerpen, waaronder 4 borden, een schotel, twee kruikjes en een kruikamfoor, een honingpot, een verpulverd glazen potje (?) en een glazen badflesje, een z.g. aryballos (zie cover-foto) . Daarnaast werd er een hoeveelheid crematieresten (zie foto)

Romeinse asbak

met geoxydeerde spijkers geborgen. Helaas zijn de honingpot, één kruikje en één terra sigillata bord in handen van andere particulieren terecht gekomen. In 1998 is overgegaan tot aankoop van het resterende deel van dit toch wel opmerkelijke graf. Opmerkelijk omdat het waarschijnlijk gaat om een dubbelgraf. Uit de van het graf gemaakte schets valt namelijk duidelijk op te maken dat er op twee plaatsen in het graf een hoeveelheid crematie lag (zie tekening). Het leek ons daarom interessant de crematieresten door een deskundige te laten onderzoeken. Uit dat onderzoek blijkt nu dat het inderdaad om twee individuen gaat: Eén man van ca. 20-40 jaar en een individu waarvan noch het geslacht noch de leeftijd vast te stellen is.

De aangekochte grafinventaris bestaat uit:

- Glazen aryballos, platte vorm, met twee dofijnvormige oortjes tegen de lip omgeslagen;
- diameter 6,5 cm, hoogte 4 cm.
- Kruikamfoor, gelige klei, met trechtersvormige monding en smalle voet; Gose type 407; hoogte 19,5 cm.
- Kruik, gelige klei, met ringvormige lip; Gose type 375; hoogte 22,5 cm.
- Terra sigillata bord Drag. type 31 met slecht leesbaar stempel: ISA[R ; diameter: 24 cm.
- Terra sigillata bord Drag. type 31 met stempel: AXANTICVS; diameter 19,3 cm.
- Bord van geverfde waar, type Niederbieber 40, met schuin opstaande en naar binnen gebogen wand; enkele concentrische groeven op de bodem; diameter 21,5 cm.
- Terra nigra-achtig bord met gebogen wand en verdikte en puntig uitlopende rand, diameter 21,5 cm.

Als uw nieuwsgierigheid nu gewekt is en dit opmerkelijke graf en alle andere interessante aanwinsten, waaronder de bijzondere munt van de Galgenberg (zie vorige nieuwsbrief) en de bronzen voorwerpen uit het Wijchens meer, wilt aanschouwen, schroom dan niet en breng een bezoekje aan ons prachtige museum. Wedden dat u nog meer opmerkelijke zaken ontdekt.

Literatuur

Gose E., 1976. Gefässtypen der Römischen Keramik im Rheinland.

Isings C., 1970. Catalogus van het Romeins glas in het Bonnefantenmuseum te Maastricht. Lansu A.C., 1980. Romeinse vondsten uit Wijchen, Doctoraal-scriptie, 30-33.

Teubner B., 2000. Een bijzondere aanwinst, *Nieuwsbrief Stichting Vrienden Frans Bloemen*, 7-9.

Vanderhoeven M., 1962. De Romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeinse Museum te Tongeren.

GLAZIGE AANTEKENINGEN

door Jacques Rommens

Deze keer aandacht voor de geschiedenis van het glas. Nu onze aandacht o.a. door bovenstaand aankoop van een bijna compleet graf w.o. een aryballos is gewekt. Zie artikel van conservator Ben Teubner. Een aryballos is een oliekruikje (glazen badflesje) met nauwe korte hals en schijf- of halfbolvormige mond. Bovengenoemd graf is een onderdeel van het grafveld Galgenberg (Achterlo) in Wijchen dat in de vorige

nieuwsbrief (een sestertius van Keizer Trajanus) de nodige aandacht kreeg. Dit artikel verschaft me de mogelijkheid globaal de ontwikkeling van glasvervaardiging sinds de Oudheid te schetsen.

In het algemeen kan je zeggen dat de vormgeving van glas in de Oudheid werd beïnvloed door de ontwikkeling van de techniek van het bewerken van het glas en door het ontdekken van de mogelijkheden met dit materiaal. Glas ontstaat bij hoge temperaturen (ca. 1400° Cels.) uit fijn zand, wat kalk, een smeltmiddel (soda of potas) en eventuele kleurmiddelen. In de Oudheid verkreeg men helder glas door een langdurig smeltproces. Veel van het destijds gebruikte zand bevatte ijzerverbindingen, die het glas een blauwgroene tint gaven. Men kon deze kleur neutraliseren door toevoeging van antimoon of bruinsteen.

Glas werd waarschijnlijk nog vóór 2000 v. Chr. in Mesopotamië uitgevonden en was al spoedig ook in Egypte bekend. De oudste voorwerpen zijn niet geblazen, maar werden gevormd om een kern van klei met organische bestanddelen, die aan een staaf bevestigd was. Door deze staaf in draaiende beweging te houden, terwijl een tweede man glas op de kern liet druipen, wikkelden men er als het ware een sliert glas omheen. Door walsen op het 'marmel' (nu: welsblik) kreeg het vaasje zijn gladde oppervlak en met behulp van diverse instrumenten zijn definitieve vorm. Met een bronzen haakje werden daar vaak golflijnen over getrokken. Door de hitte van het glas werd de kern bros, zodat deze na afkoeling verwijderd kon worden - alleen een dun laagje ervan bleef in het vaasje achter. De oudste vaasjes in deze techniek - alle cosmeticapotjes - dateren al uit de 15e - 11e eeuw v. Chr. Tussen de 6e - 1e eeuw v. Chr. herleefde de glasfabricage. De vormgeving werd toen vooral door het Griekse aardewerk beïnvloed. Nu ontstond er ook een tweede techniek. Ze bestond erin een massief vaasje te maken en dat vervolgens uit te slijpen alsof het bergkristal was. Deze vaasjes zijn uiterst zeldzaam en vermoedelijk waren zij zeer kostbaar. Vanaf de 7e eeuw v. Chr. werden er ook grotere voorwerpen vervaardigd: schalen die wat de vorm betreft, metalen schalen nabootsen. Deze werden vermoedelijk gemaakt door heet glas over een mal heen te vormen. Soms bij geslepen versiering, doet dit vaak aan gedreven metaal denken.

Tot in de Romeinse keizertijd heeft men schalen op deze wijze gemaakt.

Dan was er ook de mogelijkheid om een aantal gekleurde staafjes in een vorm samen te smelten, na verhitting dit dikke bundeltje tot een staaf te trekken en uit schijfjes van deze staaf een mozaïek in een vorm te leggen. Na samensmelting ontstond dan het zogenaamd mozaïekglas. Vooral in de Hellenistische tijd (250 v. Chr. - 50 n. Chr.) begint in Alexandrië deze glasfabricage. Deze stad voert dan veel van deze producten naar Italië uit. Dit mozaïekglas ofwel met een moderne Venetiaanse term als 'millefiori' bekend, werd tijdens de Vroeg Romeinse keizertijd populair; het is nog tot in de eerste helft van de 1e eeuw na Chr. gemaakt en tot in de tweede helft van die eeuw gebruikt. Een uiterst belangrijke uitvinding was het glasblazen, die waarschijnlijk in het begin van de 1e eeuw v. Chr. in het Fenicische kustgebied gedaan werd. Massaproductie werd al spoedig mogelijk; er kon goedkoper glaswerk worden gefabriceerd en ook grotere voorwerpen dan voorheen het geval was. Dat daarnaast ook gevormd glas nog enige tijd in de tijd in de mode bleef, blijkt uit een passage bij Plinius de Oudere (23 - 79 n. Chr.) : 'het ene wordt door blazen gevormd, het andere wordt afgedraaid, een ander wordt gedreven als zilver'.

Glasblazen kan men doen door een glazen buis aan één einde te verhitten, het dan zacht geworden uiteinde dicht te smelten en vervolgens in het andere eind te blazen. Op deze wijze zijn in de Oudheid waarschijnlijk vooral kleine parfum-flesjes gemaakt.

Een tweede stap is, als men overgaat tot het gebruik van een ijzeren blaaspijp. Hiermede wordt een 'post' glas uit de oven gehaald, de glasblazer blaast daar even in, om het hol te maken en walst het dan op het welsblik, door het heen en weer te rollen. Het krijgt in grote lijnen dan reeds zijn vorm: langwerpig of rond. Daarna wordt het voorwerp geblazen, waarbij de blaaspijp voortdurend in draaiende beweging moet worden gehouden, om plaatselijk uitzakken te voorkomen. Na diverse bewerkingen van het voorwerp, waarop ik niet wil ingaan, wordt het voorwerp afgekoeld en gaat de koel-oven in, een oven waarin de temperatuur gelijkmatig is, maar langzaam daalt, zodat niet de ene helft van een glas sneller afkoelt dan de andere, waardoor

spanningen en breuken zouden kunnen ontstaan.

Van het Nabije Oosten uit verbreidde zich de kunst van het glasblazen spoedig over het gehele Romeinse Rijk. Het best bekend zijn de Sidonische glasmakers (uit de stad Sidon aan de Fenicische kust), van wie verschillende gesignde bекers bekend zijn. Uit vondsten valt af te leiden dat enkele van hen, waaronder Ennion, waarschijnlijk filialen van hun bedrijf in Italië gevestigd hebben. Glasmakers hebben zeker veel gereisd, van de ene fabriek naar de andere, en zo hun kennis en kunst weer doorgegeven aan anderen. Bij het glas uit de 1e eeuw na Chr. is een bonte verscheidenheid te zien. Er is veel gekleurd glas bij en ook al een deel met de onopzettelijk ontstane blauwgroene tint, die veroorzaakt werd door ijzerverbindingen in het zand, dat als grondstof diende. Dit laatste behoort tot het goedkopere glazen vaatwerk. Er is veel onversierd glas, maar ook veel met versieringen. Men kon glas zowel vrij blazen als in een vorm. Een vorm bestond in de regel uit drie delen, één voor de bodem en twee voor de wand. Dikwijls is de 'vormnaad' te zien van het glas dat in de naad drong en er een verticale richel achterliet. Bij de Sidonische glasblazers kon een versiering met glasdraad of glasnoppen worden aangebracht; bij het walsen en verder blazen werd deze versiering één met de wand, het ziet er dan als opgeschilderd uit. Glasdraad en noppen konden ook in reliëf blijven staan. In de 2e, de 3e en het begin van de 4e eeuw heeft men zelfs glasdraad bij een hete lamp zacht gemaakt en in ornamenten gebogen; daarna werd het geheel op de wand vast gesmolten (zogenaamd slangdraadglas). Deze techniek ontstond in het Oosten, hij is echter in de westelijke fabrieken, zoals bijvoorbeeld in Keulen, het meest tot bloei gekomen. Tegen het eind van de 1e eeuw raakte het gekleurde glas langzamerhand uit de mode. Er was voorkeur ontstaan voor 'ontkleurd' glas, d.w.z. door toevoeging van bruinsteen aan het 'gemeng' werd de ijzerverbinding, die het glas blauwgroen zou maken, geneutraliseerd. Helemaal kristalhelder is dit glas niet, op de dikste delen bleef het groenig of gelig. Het was echter heel geschikt als ondergrond voor slangdraad of voor een geslepen versiering. Daarnaast werd veel blauwgroen glas vervaardigd; voor goedkopere gebruikswaard werd groen getint glas gebruikt. Er is in de 3e en 4e eeuw grote activiteit in de glasproductie

geweest in de provincies van het Romeinse Rijk, waarbij steeds meer verschillen begonnen op te treden tussen wat in het Westen en wat in het Oosten werd gemaakt. Er bleven echter ook overeenkomsten: zo werd bijvoorbeeld in de 4e eeuw overal de versiering met gekleurde noppen toegepast. Vooral in het Westen laat de 4e eeuw een vermindering in kwaliteit van het gewone gebruiksglas zien: het is vol onzuiverheden, soms minder zorgvuldig afgewerkt, soms met een totaal niet afgewerkte rand. De tegenstelling tussen dit materiaal en de soms nog zeer kostbare gelegenheidsgeschenken (vaak met versiering in bladgoud of een uit de wand geslepen net, het z.g. diatreet-glas) is dan bijzonder groot geworden. Deze bijdrage verschaft u zo hopelijk lezer meer informatie bij het bekijken van dit fraaie voorwerp in het zojuist door de conservator besproken graf. En je beseft met stille verwondering dat deze voorwerpen wel moeten dateren uit een bloeiperiode van het Romeinse Rijk! Graag zou je met de betrokken Romein eens een woordje gewisseld willen hebben.. Het badflesje is van een geheel andere schoonheid dan de iets oudere in onze regio vervaardigde Laat La Tène glazenarmbanden. Waarvan tot nu toe nog nooit een glaswerkplaats is gevonden. Er blijft dus nog wel wat glazigs over.. !

Bronnen::

Salomonson J.W. Romeins glas uit catalogus: Romeins glas en aardewerk 1977

La Baume, P. und J.W. Salomonson: Römische Kleinkunst, Sammlung Karl Löffler.

Wissenschaftliche Kataloge des Römisch-Germanischen Museums Köln, Band III. 1976

ARCHEOLOGISCHE SPROKKELS

door Jacques Rommens

• **Romeinse panfluit**

In de buurt van Oosterhout, in het Waalspronggebied, hebben archeologen in een put een Romeinse panfluit nabij een Bataafse nederzetting uit de 2e eeuw n. Chr. gevonden. Dat de fluit Romeins van oorsprong is, blijkt niet alleen uit de houtsoort die is gebruikt nl. buxus (een houtsoort die niet in onze contreien voorkwam) maar ook uit de vorm en versiering van groeven en cirkels. De fluit kende in oorspronkelijke toestand

waarschijnlijk acht speelgaten. Het instrument is vervaardigd door sigaarvormige gaten te boren in de bovenkant van een plankje van ruim 14 centimeter lang en 1,3 centimeter dik. Het gevonden stuk is het middendeel van het instrument. Daar dwars doorheen is een gat geboord dat heeft gediend om de fluit met een koord om de nek te kunnen dragen. Het Oosterhoutse exemplaar is echter in één opzicht uniek. Het is voorzien van twee tekeningen. Een ervan stelt duidelijk een hert voor. De kop met het gewei is het diepst ingekerfd. Alleen als je goed kijkt, zie je dat ook een deel van het lijf is getekend. De andere voorstelling lijkt het meest op een boot met twee masten voorzien van vlaggen. Met een beetje fantasie zie je dat het scheepje een visnet achter zich aan trekt. Deskundige P. Van den Broeke speculeert over de bespeler van de fluit. Het zou een Bataaf kunnen zijn die de fluit aanschafte aan de overzijde van de Waal, in de stad *Ulpia Noviomagus* (Nijmegen). Het zou kunnen gaan om een Bataafse soldaat die zich na zijn afzwaaien uit het Romeinse leger weer bij zijn familie heeft gevestigd. Met de panfluit waarmee hij tijdens zijn dienstdienst zijn medesoldaten vermaakte. Mogelijk ?

(bron : De Gelderlander, 19/12/2000)

• **Kaart voorspelt bodemvondsten**

Onlangs is een lijst, op cd-rom, door de Rijksdienst Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) uit Amersfoort ontwikkeld. Niet alleen de Archeologische Monumenten Kaart, met landelijk bekende vindplaatsen, maar ook de zogenoemde Indicatieve Kaart Archeologische Waarden (waarop de trefkans van vindplaatsen op bodemvondsten staat) zijn hierop vermeld. De cd-rom is uitsluitend bedoeld voor overheden en bedrijven die staan voor bijvoorbeeld ontgrondingen, bodemsaneringen of de aanleg van een nieuwe woonwijk. Met deze lijst loopt de overheid voor op het verdrag van Malta (ingående 2002) om met andere leden van de Europese Unie zorgvuldiger met archeologisch erfgoed om te gaan. De cd-rom voor overheden en bedrijven is verkrijgbaar bij de ROB: tel.: 033-4227777

(Bron: De Telegraaf, 23/12/2000)

• **Vrouwen vchten in arena**

Archeologen hebben in Londen de resten van een vrouwelijke gladiator gevonden. De vondst is de eerste bevestiging van geschreven berichten dat dames de gevechtsarena betraden. Van de vrouw is slechts één bot

over, maar eretekenen die met haar zijn begraven wijzen op de status van gladiator. Vrouwelijke vechters zijn in de gehele Romeinse tijd controversieel maar bijzonder populair geweest. Literaire bronnen noemen het gebruik 'beschamend en schokkend'. Keizer Septimo Severus schafte hun optreden in het jaar 200 volledig af.

(Bron: De Gelderlander, 14/09/2000)

- **Het vaandelheilighdom in het Rooie Dorp**

Momenteel leidt het Bureau Archeologie van de gemeente Nijmegen o.l.v. mevr. Katja Zee een opgraving betreffende een stuk van het vaandelheilighdom gelegen in de wijk Hunnerberg tegen het Rooie Dorp (Nijmegen Oost) aan. We bevinden ons dan in een opgravingskuil in een tuin aan de Huygensweg, waar vroeger een deel van het legerhoofdkwartier lag. Het vaandelheilighdom lag precies hier als heiligste der heiligen in de uitgestrekte *Principia*, het hoofdkwartier van het legerkamp van het Romeinse Tiende Legioen. In het vaandelheilighdom werd het hoofdvaandel van de Tiende Legioen bewaard en de vanden van de diverse onderdelen van *Legio X*. Het waren standaards, stokken met een adelaar erbovenop en daaronder een vaandel. Het vaandel was de ziel van het legioen. Dat mocht niet verloren gaan. Mw. Zee heeft onder de verkleuringen die de contouren van het stenen vaandelheilighdom aangeven ook aanwijzingen voor een eerder houten gebouw gevonden. Zee had gehoopt ook de kelder te vinden waarin de soldij van de soldaten werd bewaard. Waarschijnlijk werd het geld bij de vanden opgeslagen. Maar helaas, er is geen kelder te bekennen. Wat Zee en de haren wel vonden is een vierkante structuur binnen het vaandelgebouw. Waarschijnlijk het fundament van een sokkel voor een beeld. Van de keizer? Van een god? We zullen het nooit weten.

(Bron: De Gelderlander, 09/02/2001)

- **Project 'Mottes Duivelsberg'**

Twee Mottes die in de buurt van het pannenkoekenrestaurant: De Duivelsberg liggen, worden na eeuwen weer bomenvrij gemaakt. De twee bij elkaar gelegen mottes zijn gesitueerd op het terrein van Staatsbosbeheer. Je moet daarbij niet denken aan middeleeuwse kastelen, maar aan de vroegere varianten van rond de 10e en 11e eeuw. In die tijd diende een mottekasteel

alleen voor defensieve doeleinden. Wanneer de vijand aanviel, kon men zich hier terugtrekken voor verdediging. Zo'n kasteel had dus geen woon-of verblijffunctie. In principe bestond het kasteel alleen uit een toren op een heuvel en aan de voet daarvan een palissade van struiken of houten palen. Subsidiënten zijn de Provincie Gelderland, de gemeente Ubbergen, Staatsbosbeheer en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Naast het bovenstaande cultuur-historische deel van het project is er ook een educatief gedeelte. Er komen informatiepanelen die het verhaal rond de mottes aangeven.

(Bron: De Gelderlander, 20/12/2000)

LITERATUUR

Twee manen lang

Kort geleden ontdekte ik in de museumwinkel iets nieuws. Op de schappen lag een verslag in boekvorm over een verblijf van twee maanden van zes mensen in een ijzertijdboerderij, totaal afgesloten, voorzover dat kan, van de buitenwereld. Dat heeft nogal wat consequenties en dat hadden de deelnemers, allen betrokken bij het Prehistorisch Openluchtmuseum Eindhoven, zich vooraf heel goed gerealiseerd. Heel wat weekeinden werden besteed aan het oefenen van allerlei situaties die ze konden verwachten tijdens hun zelfgekozen isolement. Ook gebruikten ze deze periode om te zorgen voor een basisuitrusting om die twee manen (van nieuwe tot nieuwe maan) in de winter van half januari tot half maart door te komen.

Ze kozen voor een bestaande ijzertijdboerderij van het museum bij Eindhoven, met als nadeel dat het op die plek nooit volkomen donker of stil zou zijn. Voordeel was: de boerderij stond er al.

Tot de basisuitrusting behoorde de benodigde kleding, schoeisel, dekens, huiden en gezamenlijk werd er op wetenschappelijke basis een boodschappenlijstje van het mee te nemen voedsel gemaakt.

Na al deze voorbereidingen ging onder veel belangstelling van de media, publiek en familie het experiment januari 1995 van start.

Het dagboekgedeelte met fragmenten van verschillende deelnemers laat zich als een spannend boek, hoewel er niet veel gebeurt, lezen. De bewoners van de nederzetting lopen

iedere dag wel op tegen praktische problemen die ze met elkaar moeten zien op te lossen. Heel veel goede en duidelijke foto's, een concessie aan de wetenschap, zijn een verhelderende toevoeging aan de tekst, de recepten van de (als eentonig ervaren) maaltijden laten zien dat er veel meer valt te eten dan wat wij gewend zijn. Ook de meegebrachte kleding wordt op zijn bruikbaarheid getest en 's nachts kan een extra dierenvel voorkomen dat er al te veel ontberingen worden geleden. Grote lappen van zelfgesponnen wol worden geweven om als gordijn voor de deur te hangen om de tocht tegen te gaan. Of een lap, geweven in een mooi streep- of ruitpatroon, wordt gebruikt als omslagdoek. Andere dan de natuurlijke kleuren van de wol werden bereikt door het verven van de wol met plantaardige materialen, zoals uien schillen, vlierbessen of perzikkruid. De kleuren bleken heel goed kleurecht te zijn. De kledingstukken, die meedingen, de afzondering in, waren gemaakt naar voorbeelden, die bij opgravingen te voorschijn zijn gekomen, zoals bijv. bij goedbewaarde veenlijken. Truien, tunieken, broeken en lange rokken werden op deze manier gereconstrueerd. Fijnere stoffen werden geweven van vlas. Door het vlas te bewerken en te spinnen konden mooie linnen lappen verkregen worden voor opbergzakjes, binnenslaapzakken, lendendoeken, onderhemden enz. Ook het zelfgedraaide touw van vlas leverde talloze gebruiksmogelijkheden op bij reparaties, de constructie van een weefgetouw of het voorraadschuurtje (spieker).

Het boek bevat een flink aantal bijlagen die nog extra informatie geven over allerlei experimenten (bijv. ijzergieten of olie persen) die in die twee manen zijn gedaan en lijsten met geneeskrachtige en eetbare planten of te gebruiken zijn voor het wolverven.

Een boeiend boek, uitgegeven door de Walburg Pers en geschreven door Anneke Boonstra, directeur van het Prehistorisch Museum Eindhoven.

TENTOONSTELLINGEN

NIJMEGEN

Gevonden: Allosaurus, Neandertaler, Romeinse weg...

Een vleesetende dinosaurus, een Neandertaler, maar ook een Romeinse weg met afdrucken van hoeven van muil dieren en

varkens. Renaissance sculpturen en speelgoed uit een middeleeuwse beerput.

Duitse archeologen vonden deze schatten bij noodopgravingen in Noordrijn-Westfalen. In een race tegen de klok redden ze tussen 1995 en 2000 onvervangbaar cultureel erfgoed uit de uitgestrekte bruinkoolwinningsgebieden. 2000 belangrijkste objecten zijn in het Museum te zien aangevuld met levensgrote replica's van een muskus-os en een vleesetende dinosaurus.

*Museum Het Valkhof, Nijmegen
van 1 juni tot 20 augustus 2001*

CUIJK

de culturen van het oude Mexico: Leven en dood. Een spannende tentoonstelling over het dagelijkse leven van het oude Mexico: 'leven en dood', culturen van Olmeken, Klassieke Maya, Azteken etc. Tevens is er een fototentoonstelling over de Maya uit Chiapas. Amerika Museum Cuijk
Grotestraat 62; tel. 08850-16221
vanaf 25 maart t/m 6 januari 2002

VOLGEND NUMMER

De volgende nieuwsbrief verschijnt rond 15 juni 2001.

Kopy inleveren, zo mogelijk op diskette, uiterlijk vóór 6 mei 2001.

Eindredactie: Diepvoorde 32-02
6605 GW Wijchen;
tel.: (024) 6422232